

Буць Д. В.,

аспірантка 2-го курсу навчання

Навчально-наукового інституту філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ТУРЕЦЬКОЇ ТОПОНІМІЇ

Анотація. У статті розглянуто історичні аспекти формування топонімів сучасної турецької мови. Особливу увагу приділено впливу різних історичних епох на розвиток топонімичної системи Туреччини, починаючи з давніх цивілізацій, таких як хетти, фригійці, іонійці, і закінчуючи османським періодом. Топоніми розглянуті в сукупності їхніх внутрішніх зв'язків і відносин, з виявленням їхніх структурних і семантичних особливостей. Окрім цього, досліджено, як зміни державних кордонів, міграційні процеси та політичні перетворення вплинули на появу нових географічних назв та трансформацію вже існуючих. Особливо важливим є вивчення трансформацій географічних назв під впливом міграційних хвиль і завоювань, що значно збагатили турецький топонімікон. Окрема увага приділена взаємозв'язку топонімів з національною ідентичністю та культурною спадщиною. Зазначається, що турецькі топоніми утворюються різними способами, зокрема морфологічним, що є основним способом збагачення лексичного складу мови; лексико-семантичним способом, що являє собою утворення топоніма з апелативної або ономастичної лексики без спеціальних топоформантів, шляхом топонімичної метонімії, заснованої на суміжності об'єктів дотопонімичного та топонімичного періодів. Топоніми виступають своєрідними свідками історичних подій і змін, що відбувалися на території сучасної Туреччини, відображаючи культурну спадщину та історичний розвиток регіону. Окрім того, стаття акцентує увагу на стратиграфії тюркських топонімів, що включає дослідження їх багатшарової структури. Аналізуються також різні методи класифікації топонімів за їхнім походженням, складом і способом формування, що дозволяє глибше зрозуміти процеси трансформації географічних назв у контексті культурних змін. Також, висвітлюється таке питання, як взаємодія між власне тюркськими і запозиченими елементами сприяє розвитку топонімії та національної свідомості.

Ключові слова: турецький топонімікон, топонімичні одиниці, структурні та семантичні особливості, тюркські мови, лексико-семантичний спосіб.

У мовознавстві існує спеціальний розділ, цілий напрямок лінгвістичних досліджень, який присвячений власним іменам, назвам, найменуванням, що називається ономастика. Ономастика походить від грецького слова «*onomastike*», що у перекладі на українську означає «*мистецтво давати імена*». Ця наука займається вивченням власних імен, їх виникненням та розвитком, а також функціональною специфікою. Загалом, ономастика має декілька основних напрямків, якими вона займається, однак доволі значущим та потужним є розділ, що вивчає власні імена географічних об'єктів. Ця спеціальна галузь називається топоніміка. За науковою традицією ця назва утворена з давньогрецьких слів: *topos* – місце та *ónyma* – ім'я. Дослідники визначають топоніміку як розділ ономастики,

що вивчає топоніми та особливості їх походження. Під топонімом розуміється власна назва, яка в певному контексті з урахуванням місця, часу, мови та писемності служить для відрізнення одного якогось об'єкта від інших географічних об'єктів [1, с. 28].

Насправді географічні назви мають особливе значення, а їх розташування – це конкретна ознака, слово, що походить від конкретної народної мови, назване у зв'язку з певною історичною умовою або фактом.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю більш детального вивчення турецьких топонімичних одиниць і визначення їх особливостей формування, оскільки вони відображають багатшарову структуру географічних назв, що формувалася під впливом різних цивілізацій і культурних епох. Особлива увага приділяється впливу таких історичних етапів, як античний період, Середньовіччя та Османська імперія, а також періоду формування національної Турецької Республіки. Топоніми відображають зміни в політичних кордонах, міграційні процеси та етнокультурні взаємодії. У сучасних умовах мовознавства вивчення турецького топонімікону залишається як раз таки актуальним для розуміння національної ідентичності та культурної спадщини Туреччини.

Мета статті полягає в дослідженні історичних аспектів формування топонімичної системи сучасної турецької мови, а також в аналізі структурно-семантичних особливостей топонімів, що виникли під впливом різних історичних епох.

Основними завданнями статті є:

- вивчити вплив давніх цивілізацій, таких як хетти, фригійці, та греко-римська культура, на турецькі топоніми;
- проаналізувати роль тюркських міграційних процесів і політичних змін на трансформацію географічних назв;
- дослідити морфологічні та лексико-семантичні способи утворення турецьких топонімів;
- оцінити роль топонімів у відображенні національної ідентичності та культурної спадщини Туреччини.

Топоніміка є важливою складовою лінгвістики, яка досліджує походження, етимологію та значення географічних назв. Усі роботи, що присвячені тюркській топоніміці, неможливо перелічити в даній статті, але найбільш значущими, де досліджуються історичні аспекти або етимологічні пошуки, є праці Д. Аксана, А. Булатова, Н.Е. Гаджихахмедова, Й. Демірджана, Т. Гюльсена, Х. Піланджі, М. Сафаргалієва, Ф.Г. Хасамутдінової, І.Шимшека та багатьох інших [2, с. 4].

Загалом, у Туреччині дослідженням топонімікону займаються як лінгвісти, так і історики, географи та культурологи. Вивчення турецьких топонімів охоплює широкий спектр питань: від етимології та структури до історичних і культурних впливів на формування назв.

Шюкрю Халіс Йігіт є одним із провідних турецьких лінгвістів, який присвятив свої дослідження саме історії турецьких топонімів. Його роботи досліджують етимологію географічних назв у Туреччині, їхні зв'язки з давніми мовами та культурами, а також вплив османської та сучасної турецької мови на формування топонімів.

Ще одним експертом з історії турецької мови та її розвитку є Музаффер Сартай. Він активно досліджував, як історичні події, міграції та зміни правлячих династій вплинули на географічні назви в Туреччині. Саме завдяки його дослідженням можна побачити, як османські та сельджуцькі впливи сформували сучасний турецький топонімікон.

Окрім цього, відомими топонімістами, що спеціалізувалися на дослідженні топонімів у контексті культурного та історичного ландшафту Туреччини, вважаються Мехмет Тунджел та Етем Ейбоглу. Вони відомі своїми численними дослідженнями про турецьку топоніміку, зокрема щодо ролі тюркських племен у формуванні географічних назв в Анатолії. Їх праці торкаються також питання впливу інших мовних і культурних груп, таких як греки, вірмени та курди, на турецькі топоніми [3, с. 51].

У контексті дослідження тюркського та турецького топонімікону, українські науковці також зробили вагомий внесок у вивчення топонімів, які з'явилися під впливом тюркських народів на території України та сусідніх країн. Ці дослідження висвітлюють взаємодію між різними мовами та культурами, що відображається у географічних назвах.

Приміром, одним із провідних українських дослідників, які вивчали тюркський топонімікон, є Омелян Прицак – відомий український історик, сходознавець і лінгвіст. Прицак детально досліджував вплив тюркських народів на територію сучасної України, зокрема, як тюркські племена вплинули на топоніміку регіону. Він вивчав історію міграцій тюркських народів, таких як печеніги та половці, та аналізував, як їх присутність відобразилася в місцевих географічних назвах. Його роботи висвітлюють мовні контакти між тюрками та слов'янами і їхній вплив на формування топонімів.

Ще одні відомі українські лінгвісти, які також займалися дослідженням тюркської лексики в українській мові – Віталій Скаржинський та Іван Дзензелівський. Їх праці торкалися питання етнолінгвістичних взаємовідносин між тюрками та слов'янами. Вони досліджували, як тюркські племена, які проходили через територію сучасної України, залишили свій слід у топоніміці. Їх роботи охоплюють не тільки дослідження тюркської топоніміки, а й ширший контекст мовних та культурних контактів між різними етнічними групами. Ці роботи важливі не тільки для лінгвістики, але й для історичного та культурного розуміння регіону.

Таким чином бачимо, що тюркські топоніми привертали увагу науковців усіх часів, починаючи з античних авторів, середньовіччя та авторів сучасності. Вони були об'єктом дослідження не тільки вітчизняних, але й закордонних вчених. Однак, незважаючи на значні дослідження, питання про те, яким чином географічні назви впливають на формування сучасної національної свідомості та культурної спадщини Туреччини, досі потребує подальших наукових пошуків.

Окрім цього, варто додати і те, що не всі аспекти взаємодії між власне тюркськими, запозиченими та гібридними географічними термінами вивчені достатньо глибоко. Складність

полягає у виявленні та класифікації цих елементів у топонімічній системі.

Загалом, батьківщиною тюрків вважається Центральна Азія, однак багато з них вели кочовий спосіб життя, що сприяло освоєнню ними обширних територій. Тюркські назви трапляються у великій кількості й у тих місцевостях, де нині тюркські народи не проживають, тобто у другому ареалі, який виділив географ-топоніміст Е.М. Мурзаєв. Таким чином, можна побачити багато тюркізмів у топоніміці Ірану: *Демірчай, Аджичай, Саричай, Карасу, Кизилузен, Акболак*; Іраку: *річки Ярничай, Курничай, Аксу*; Кашміру: *село Кизь Цянгар*; Болгарії: *Узун Кум* (укр. довгий пісок) [4, с. 142].

Важливим напрямком сучасних досліджень є стратиграфія тюркських топонімів – вивчення багатшарової структури географічних назв, що відображає різні історичні етапи розвитку територій, заселених тюркомовними народами [5, с. 27]. І саме питання стратиграфічного розчленування тюркських географічних назв через багатшаровість їхнього складу є досить дискусійним, оскільки деякі вчені у непрозорих назвах сучасних тюркських мов виділяють певні часто повторювані елементи й вважають їх найдавнішими, інші – називають топоніми загалом разом з їхніми незрозумілими формами в сучасних мовах.

Усі варіанти класифікації турецьких топонімів тією чи іншою мірою містять у собі власне тюркський пласт, запозичені назви та субстратні групи з елементами різних мов. Однак усі підкреслюють наявність турецьких елементів в абсолютній більшості місцевих назв, особливо в місцях, заселених тюркомовними народами.

Лінгвісти представляють стратиграфію турецьких термінів і топонімів наступними класами:

1. **алтайський пласт термінів та топонімів** – до них належать такі лексичні одиниці, які існують, крім тюркських, ще у інших мовах алтайської сім'ї, тобто у фінно-угорських, монгольських та тунгусо-маньчжурських мовах з тими ж або схожими значеннями;

2. **топоніми із запозиченими та гібридними географічними термінами** – сюди відносяться місцеві назви, у складі яких виявляються різноманітні іншомовні факти, тим самим означаючи, що кожна з тюркських національних мов має свої запозичені терміни, у тому числі й географічні;

3. **споконвічно тюркські терміни та топоніми** – до них належать такі лексичні одиниці, які можуть виступати як географічний термін у складі топонімів, приналежність до тюркських мов яких не викликає сумнівів результатами наукових досліджень [6, с. 18].

Структура турецьких географічних назв також має свою власну специфіку. Виходячи з вищевикладеного, вчені класифікують турецькі топоніми наступним чином:

- за кількістю компонентів (прості та складені);
- за складом (безафіксальні та афіксальні);
- за наявністю афіксів (іменні та дієслівні);
- за способом зв'язку (ізафетні та неізафетні) [7, с. 83].

До простих топонімів належать назви, що складаються з одного компонента – безафіксальні та афіксальні. При цьому топонімом найчастіше є географічний термін або будь-яке інше слово, що сприйняло семантику такого терміна, яке може передати характеристику або позначення географічного об'єкта. Як приклади безафіксальних простих топонімів можна навести такі: *Kars (Карс), Van (Ван), Sivas (Сивас), Mersin (Мерсін)*,

Trabzon (Трабзон), Amasya (Амасья), Erzurum (Ерзурум) тощо. Таким чином бачимо, що подібні топоніми не мають жодних додаткових афіксів і складаються з одного компонента.

Прикладами афіксальних простих топонімічних одиниць можуть служити назви таких міст, як *Denizli (Денізли – морське)*, що утворюється від слова *deniz – море* та за допомогою афікса *-li*, що вказує на приналежність; *Beuşehir (Бейшехір – місто бєя)*; *Küçükçekmece (Кючукчекмедже – мале озеро)*, що утворилося від слова *küçük – малий* і *çekmece – озеро*; *Bağcılar (Багджилар – виноградники)*, що походить від слова *bağ – виноградник* і з додаванням суфіксу множини *-lar* тощо.

За типом зв'язку компонентів виділяються ізафетні та неізафетні групи топонімів, оскільки ізафетні конструкції відіграють значну роль у тюркській топонімії як за часткою серед усіх географічних назв, так і за своєю різноманітністю. Ізафетними топонімами вважаються ті географічні об'єкти, які були утворені за допомогою зв'язку між іменами, де іменники поєднуються через ізафет для створення складених назв: *Adana Nehri (Аданська річка), Sultan Dağı (гора Султан), Ege Denizi (Егейське море)*, а неізафетні – це ті, що не мають між собою специфічного іменного зв'язку: *Karadokya (Кападокія), Ankara (Анкара), Manisa (Маніса), Bodrum (Бодрум)*.

До складених топонімів зазвичай відносять ті одиниці, які складаються з двох або більше компонентів. Наприклад: *Eskişehir (Ескішехір – старе місто), Çanakkale (Чанаккале – фортеця на горічку), Gaziantep (Газіантеп – героїчний Антеп), Şanlıurfa (Шанлиурфа – славна Урфа), Kırkkale (Киріккале – розбита фортеця), Balıkesir (Балікесір – місце риби)* і багато інших [8].

За наявністю афіксів розрізняють іменні (ті, що походять від іменників) та дієслівні (ті, що походять від дієслів) топоніми. Прикладом можуть бути такі географічні назви, як *Bursa (Бурса), Konya (Конья), Göreme (Гьореме – від дієслова görmek – бачити, означає місце, яке не можна побачити), Döşemealtı (Дошемеалті – від дієслова döşemek – вистилати, означає місце, що покрито підлогою), Yakacık (Якаджик – від уактак – палити) тощо.*

Варто додати і те, що питання історії вивчення турецької топонімії має глибокі корені, оскільки Туреччина є територією, на якій перетиналися багато цивілізацій та культур, що впливали на формування місцевих назв. Історію вивчення турецької топонімії лінгвісти також поділяють на декілька основних етапів, а саме:

1. Античний період. На території сучасної Туреччини існували такі стародавні цивілізації, як хети, фіргійці, лікійці, римляни, греки та інші. Вивчення античних топонімів Туреччини охоплює аналіз назв, які збереглися з тих часів, наприклад, топоніми греко-римського походження в Егейському та Середземноморському регіонах.

Наприклад: *Efes (Ефес)* – стародавнє грецьке місто на узбережжі Егейського моря, відоме своїми архітектурними пам'ятками. Його назва походить від давньогрецького слова *Ἐφέσος (Ephesos)*;

Truva (Троя) – відоме місто в Малій Азії, яке згадується в античних текстах, зокрема в «Іліаді» Гомера. Троя була центром Троянської війни;

Bergama (Пергам) – стародавнє місто на заході Туреччини, відоме своєю бібліотекою та медичними школами. Його назва походить від грецького слова *Πέργαμος (Pergamos)*.

2. Середньовічний період. Із приходом тюркських племен у Малу Азію в XI столітті, почали з'являтися нові тюркські топоніми. Значний вплив на формування топонімії мали держави Сельджуків та Османської імперії, коли було поширено багато назв, які були адаптовані або повністю створені з тюркської мовної традиції.

Прикладами можуть слугувати такі назви міст, як *Konya (Конья)* – місто, що стало одним з центрів Сельджуцької держави. У середньовічний період було відоме як *Iconium (Іконій)*, але після приходу тюрків стало називатися Кайсері, а потім Конья;

Ankara (Анкара) – сьогоднішня столиця Туреччини. Її давня назва – Анкіра, що має грецьке походження, однак у період тюркських міграцій назва поступово перейшла до турецької форми;

Amasya (Амасія) – місто, що стало важливим культурним та політичним центром у період Сельджуків та Османів. Назва зберігає корені від античного періоду, однак поступово адаптувалася в османському контексті.

3. Османський період. В епоху Османської імперії система топонімів стала більш стандартизованою. Багато міст і сіл отримали нові назви в османському стилі, які поєднували арабські, перські та тюркські елементи. Документи Османської імперії, зокрема кадастрові реєстри (табу), містять цінні відомості про географічні назви цього періоду.

Наприклад: *İstanbul (Стамбул)* – одна з найвідоміших змін топонімів. Після завоювання Константинополя у 1453 році місто стало столицею Османської імперії і поступово трансформувалося з грецького *Κωνσταντινούπολις (Konstantinoupolis)* на турецьке Стамбул;

Edirne (Едірне) – місто, що раніше було відомо як *Adrianopolis (грец. Адрианούπολις)*, а після османського завоювання отримало назву Едірне, яка є турецькою адаптацією античної назви;

Şanlıurfa (Шанлиурфа) – місто, відоме в османський період під назвою Урфа. У 1984 році до назви додали епітет *шанли*, що означає *славний*, у зв'язку з роллю міста в боротьбі за незалежність [9].

4. Період національної республіки. Після утворення Турецької Республіки у 1923 році, особливо в 1930-х роках, було проведено серію реформ, у тому числі і топонімічних. Метою було очищення топонімів від «чужих» елементів, які не відповідали турецькому національному духу, а також адаптація існуючих назв до турецької мови. Цей період характеризується певною політичною мотивацією у зміні назв.

Зокрема, прикладами топонімів періоду національної республіки можна вважати такі географічні назви: *Gaziantep (Газіантеп)* – раніше відоме як просто Антеп. Після війни за незалежність місту було надано почесне звання *газі*, що означає *воїн, захисник*;

İzmir (Ізмір) – антична назва цього міста – *Смірна (грец. Σμύρνη)*, але після утворення Турецької Республіки місто отримало назву Ізмір, що є турецькою адаптацією стародавньої назви;

Tunceli (Тунджелі) – місто, яке раніше мало курдську назву *Дерсім*. У 1930-х роках, під час реформ Мустафи Кемалю Ата-тюрка, назва була змінена на Тунджелі, що перекладається як *мідна рука*.

5. Сучасний етап досліджень. У сучасному періоді турецька топоніміка є об'єктом міждисциплінарного вивчення.

Лінгвісти, історики, етнографи та географи працюють над систематизацією і дослідженням походження та значень топонімів. Особлива увага приділяється структурно-семантичним особливостям топонімів, їхній мовній еволюції та взаємодії різних культурних шарів у назвах.

Наведемо приклади: *Diyarbakır* (*Діярбакур*) – стародавня назва цього міста – *Амід* (курд. *Amed*). У 1937 році його було офіційно перейменовано на Діярбакур, що означає «край мідників», відповідно до сучасної турецької мови;

Kilis (*Кіліс*) – місто поблизу сирійського кордону, чия назва залишається незмінною з османських часів, проте в рамках реформ 1930-х років було прийнято офіційне використання турецької форми;

Şirnak (*Ширнак*) – раніше місто було відоме як *Şehr-i Nuh*, що означає *місто Ноя*, оскільки згідно з легендою неподалік зупинився Ноїв ковчег. У період турецьких реформ його назва була спрощена до *Ширнак* тощо [10; 11].

На основі проведеного дослідження можна зробити кілька ключових висновків щодо історії та структури турецької топонімії. Аналіз показує, що топоніми не тільки відображають лексичні і граматичні особливості турецької мови, але й служать важливим джерелом для вивчення історичних та культурних процесів, що відбувалися на території Туреччини. Історичні періоди, починаючи з античності до сучасності, вносять суттєвий внесок у формування і трансформацію топонімичного ландшафту країни.

Дослідження виявило багатошаровість турецьких топонімів, що свідчить про значний вплив різних культур і мовних традицій на їх розвиток. Спостереження за стратиграфією топонімів демонструє, як географічні назви можуть відображати як давні, так і сучасні етапи культурної та історичної еволюції [12, с. 149].

Крім того, сучасні дослідження турецької топонімії, зокрема міждисциплінарний підхід, дозволяють краще зрозуміти мовну динаміку та культурну інтеграцію, що характерні для турецького регіону. Важливо відзначити, що топонімичні дослідження продовжують бути актуальними і перспективними для подальшого вивчення як мовних, так і культурних аспектів, оскільки вони дозволяють вивчати не лише мовні, але й культурні процеси, що відбувалися в Туреччині. Багатошаровість топонімичної системи відкриває нові можливості для стратиграфічних досліджень, а також сприяє глибшому розумінню історичних та етнолінгвістичних впливів.

Таким чином, робимо висновок, що топоніміка є ключовим елементом для розуміння не тільки мовної, але й культурної спадщини Туреччини, що підкреслює важливість її подальшого дослідження і аналізу.

Література:

1. Таранова Н. Основні етапи розвитку топонімії як науки. Наукові записки Тернопільського НПУ імені В. Гнатюка. Серія: Географія. № 2, 2006.
2. Бушаков В.А. Історична топонімія Криму. Київ, 2005. 36 с.
3. Бушаков В.А. Лексичний склад історичної топонімії Криму. Київ: Ін-т сходознавства імені А.Ю. Кримського, 2003. 226 с.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Київ, 1999.

5. Костенюк Л.В. Методичні рекомендації проведення топонімичних досліджень на регіональному рівні. Сторожинець, 2010. 61 с.
6. Коваль А.П. Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України. Київ: Либідь, 2001. 304 с.
7. Кримський А. Ю. Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. Київ: Ін-т сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. [2-ге вид., випр.], 1996. 287 с.
8. Gülensoy T. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: TDK, 1995.
9. Hoşoğlu K. Köylerin Eski İsimleri, Eski İsimler Hakkında bilgiler. Rize Halk Eğitim Yayınları, 2001.
10. Kayserili A. Erzurum Şehri'nde Yer Adları Üzerine Bir Deneme. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2015. 653-667 pp.
11. Robinson, R.D. The First Turkish Republic: A Case Study in National Development. Cambridge: Cambridge University Press; Harvard: Harvard University Press, 1965. 367 p.
12. Şahin G. Türkiye'de Yapılmış Toponimi Çalışmaları. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 4 (3), 2010. 134-156 pp.

Buts D. On the question of the history of the study of Turkish toponymy

Summary. The article considered the historical aspects of the formation of toponyms of the modern Turkish language. Special attention is paid to the influence of different historical eras on the development of the toponymic system of Turkey, starting with ancient civilizations such as the Hittites, Phrygians, and Ionians, and ending with the Ottoman period. Toponyms are considered in the aggregate of their internal connections and relations, with the identification of their structural and semantic features. In addition, it was investigated how changes in state borders, migration processes and political transformations affected the emergence of new geographical names and the transformation of existing ones. It is especially important to study the transformations of geographical names under the influence of migration waves and conquests, which significantly enriched the toponymy of Turkey. Particular attention is paid to the relationship of toponyms with national identity and cultural heritage. It is noted that Turkish toponyms are formed in various ways, in particular morphological, which is the main way of enriching the lexical composition of the language; in a lexical-semantic way, which is the formation of a toponym from appellative or onomastic vocabulary without special toponyms, through toponymic metonymy, based on the contiguity of objects of the pre-toponymic and toponymic periods. Toponyms act as a kind of witnesses of historical events and changes that took place in the territory of modern Turkey, reflecting the cultural heritage and historical development of the region. In addition, the article focuses on the stratigraphy of Turkic toponyms, which includes the study of their multi-layered structure. Various methods of classifying toponyms according to their origin, composition and method of formation are also analyzed, which allows for a deeper understanding of the processes of transformation of geographical names in the context of cultural changes. Also, the issue of how the interaction between actual Turkic and borrowed elements contributes to the development of toponymy and national consciousness is highlighted.

Key words: Turkish toponymic, toponymic units, structural and semantic features, Turkic languages, lexical-semantic method.